

væsentlig del velkendte forskelle mellem de to økonomier, men snarere de mange lighedspunkter såvel i den økonomiske politik som i den realøkonomiske udvikling. Og mange af disse lighedspunkter giver anledning til en fornyet overvejelse af gængse forklaringer. For at nævne et enkelt eksempel, plejer man i Danmark at forklare stilstanden i jernbanebyggeriet fra midten af 1870'erne til omkring 1890 med venstrepartiernes visnepolitik over for Estrup-regeringen. Da jernbanebyggeriet ligeledes var meget behersket i Norge i disse år, er der grund til at rette opmærksomheden mod andre forklaringsfaktorer.

Sammenfattende vil Hodnes bog i en årrække stå som et standard- og referenceværk om Norges økonomiske vækst i det 19. og 20. århundrede, og dertil som et helstøbt eksempel på en konsekvent anvendelse af teorien om eksportledet vækst. Men nordmændene har mere at byde på. Næsten samtidig med Hodnes bog, der kom i en foreløbig udgave på engelsk allerede i 1975, udsendtes to andre sammenfattende fremstillinger af Norges nyere økonomiske historie. I 1979 udkom første bind af Universitetsforlagets økonomiske historie, *Ståle Dyrvik m.fl.*: »Norsk økonomisk historie 1500-1850«, Bergen (271 s.), hvor landbruget spiller en anderledes fremtrædende rolle end hos Hodne, og formentlig også vil gøre det i det følgende bind. Derpå fulgte i 1981 *T. Bergh m.fl.s* korte oversigt »Growth and Development. The Norwegian Experience 1830-1980«, (168 s.), Norwegian Institute of International Affairs, Oslo, der i modsætning til Hodne mener, at rytmen i den norske økonomi først og fremmest skal forklares ud fra indenlandske betingelser.

Ole Hyltoft

VAGN DYBDAHL: Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk socialhistorie bd. 5. København, Gyldendal, 1982. 312 s., ill.

ANNEGRETE DYBDAHL: Register til dansk socialhistorie bd. 1-7. København, Gyldendal, 1982. 106 s.

Med udsendelsen af Vagn Dybdahls »Det nye samfund på vej 1871-1913« og registerbindet er samleværket »Dansk socialhistorie« afsluttet, et stort anlagt projekt udført i Statens humanistiske Forskningsråds regi. På godt og ondt følger det traditionen for større samlede værker om dansk historie. Inden for en løs fælles ramme har de enkelte forfattere frit kunnet udfolde deres forståelse af begrebet socialhistorie og anlægge individuelle metoder og prioriteringer. Værket er følgelig som helhed ganske heterogent både kvalitetsmæssigt og tematisk, også ud over de forskelle som er bestemt af de forskelligartede epoker og samfundsformer,

som dette samleværk behandler. Vagn Dybdahl har vel fremfor nogen været initiativtager til værket og ansvarlig for dets realisering fra beslutningen om udgivelsen i 1974 til afslutningen i 1982.¹ Behovet for en dansk socialhistorie opstod i løbet af 1960'erne og 70'erne i takt med nyhistoriseringen af de humanistiske fag og samfundsvidenskaberne. Den skulle hjælpe disse fag til at anskue deres forskningsfelter i en social og historisk sammenhæng. Der blev ikke stillet krav om, at værket skulle rumme ny, selvstændig forskning, men blot om at præsentere det stade som den socialhistoriske forskning har nået herhjemme. Om inspiration fra tilsvarende udenlandske værker synes der ikke at have været tale. I hvert fald er det meget sporadiske spor, nye metodiske og teoretiske tendenser har sat sig, navnlig i nærværende bind.

Trods forfatterens erklærede forskelle i historicopfattelse, metode og definition af begrebet socialhistorie, har Vagn Dybdahl dog forsøgt at formulere en slags minimumskrav til værket: »Kærnepunkterne i socialhistorien er imidlertid nogenlunde ens. Den handler om befolkningens størrelse og sammensætning, og hvad der påvirker denne: fødselstal og dødelighed og dermed sådanne faktorer som sundhedstilstanden. Dernæst drejer socialhistorien sig om klasser . . .«.

» . . . Det er imidlertid ikke alene et spørgsmål om klasser; der er også tale om grupper. Der er over en periode forskelle i kvindens og børnenes placering i samfundet og familien inden for samme samfundsklasse. Disse forskelle vises, og det forklares, hvad der bevirker ændringerne. Levevis, fritid, sikkerhed over for retssystemet og uddannelse behandles også . . .«

»Kort sagt er Dansk Socialhistorie en slags statistisk årbog for Danmark for de årtusinder, der har levet mennesker. Det er imidlertid en statistisk årbog, hvor der er flere bogstaver end tal, fordi målet ikke alene er at fremlægge data, men også at forklare dem og tolke forandringerne.«²

Inden for denne ramme savner i hvert fald jeg et krav om en diskussion af samfundstyperne i de behandlede perioder, af grundlæggende kategorier som f.eks. arbejdets form, indhold og organisering og af opfattelsen af klasser og grupper som sociale relationer og ikke blot statistiske størrelser. Yderligere analyser af de samfundsmæssige magtforhold i både produktion og distribution og navnlig af de sociale netværk, hverdagslivet, forskellige livsformer og klassernes forståelse af deres samfundsmæs-

¹ For en samlet præsentation og diskussion af Dansk Socialhistorie kan henvises til »Fra istid til nutid«, *Den jyske Historiker* 1982, nr. 23-24.

² Vagn Dybdahl: »Sådan blev socialhistorien til« i: *Forskningen og Samfundet* 1980, nr. 4, s. 11. I indledningen til nærværende bind foretager Dybdahl yderligere en »strikt«, men i øvrigt ikke nøjere præciseret afgrænsning af socialhistorie fra den politiske historie, økonomihistorien og idéhistorien (s. 10).

sige rolle. Med en venlig tolkning kan der i programmet læses et ønske om, at den sociale dynamik, forandringerne i de sociale relationer skulle være et centralt element i fremstillingerne. For flere binds vedkommende har dette perspektiv dog fået en beskedent placering.

Som forfatter til bindet om perioden 1871-1913 har Vagn Dybdahl meldt sig som et naturligt, næsten uomgængeligt valg. Han har i de sidste tre årtier været centralt placeret i udforskningen af perioden med hovedvægt på netop socialhistoriske temaer. Hans bind af Politikens Danmarks Historie fra 1965 (bd. 12: De nye klasser 1870-1913) brød radikalt med de hidtil dominerende politisk og nationalhistoriske fremstillinger ved at prioritere de forskellige befolkningslags dagligliv og social-kulturelle forhold højt. Fremstillingen læses stadig som en frisk og fascinerende indføring i nye sider af danskernes liv. Dybdahls disputats »Partier og Erhverv« (1969) var også på mange måder banebrydende i sine analyser og nuanceringer af forholdet mellem sociale grupper, klasser og partier. I et stort antal mindre afhandlinger har Dybdahl bidraget væsentligt til kendskabet til erhvervs- og socialgrupper, især »middelstanden«, og navnlig har han (gen)givet provinsen en plads i Danmarks historie. Denne mangeårige intensive beskæftigelse med enkelte sider af socialhistorien forekommer imidlertid i en vis udstrækning at være blevet en spændetrøje for forfatteren ved udarbejdelsen af dette bind.

I en kort indledning om periodens problemstilling præciserer Dybdahl de bærende temaer i fremstillingen. Det er først og fremmest spændingsforholdet mellem »det nye samfund«, som var i rivende fremmarch, og det gamle, de ældre generationer, som ikke kunne omstille sig. De store regionale forskelle fremhæves med rette som vigtige i perioden. Land-by forholdet karakteriseres noget uklart. Vel skete der »afgørende nyt på landet« og landbruget var fortsat »landets økonomiske fundament«. Men, »det nye samfund var først og fremmest på vej i byerne. Uanset det nye i landbruget var meget en videreudvikling af forholdene i det agrare samfund. Byerne mødte nye samfundsgrupper, nye erhverv og nye problemer. Det var også i byerne, man talte om tidens nervøsitet og om det moderne hektiske liv; det hørte man ikke ude på landet« (s. 9).

Derfor er byerne og deres sociale grupper i centrum i fremstillingen. Dybdahl afviser med rette, at socialhistorie er »bundklassernes« historie. Alle større grupper og klasser må behandles. Uden at det er markeret tydeligt, er værket, så vidt det kan ses, båret af to teser. I den første fremhæves, at »det i stigende grad blev gennem organisationerne, socialgruppernes samspil fandt sted, ligesom organisationerne ved deres blotte eksistens medvirkede til dannelse og markering af socialgrupper-

ne« (s. 10). Dette samspil mellem socialgrupperne gennem organisationerne og et samarbejde mellem det offentlige og organisationerne medførte en begyndende afvikling af liberalismen og dermed en etablering af »det regulerede samfund«, slutkapitlets overskrift. I den anden tese hævdes »middelstanden« som den afgørende nye og centrale gruppering i den samfundsmæssige udvikling, både socialt og politisk. Det er »som om alle tidens problemer slår ind eller afspejler sig i mellemstandens situation« (s. 10).

Ud fra sin generelle definition af socialhistorie og disse teser har Dybdahl disponeret sit værk i fem hovedafsnit: 1. Befolkning, erhverv og sociale grupper (s. 13-103), 2. Oplysning og undervisning (s. 105-35), 3. Valg og socialgrupper (s. 137-72), 4. Organisationernes frembrud og kamp for reguleringer (s. 173-250) og 5. Beskyttelseslovgivning (s. 251-87). Endelig rummer bindet en kommenteret forsknings- og litteraturoversigt.

Det første hovedafsnit indledes med en grundig gennemgang af befolkningens fysiske karakteristika, dens omfang, ægteskaber, familiedannelse, fødsels- og dødelighedshyppighed, sundhedstilstand og udvikling i sygdomsbekæmpelse og sundhedssektor. Disse temaer sættes for de flestes vedkommende ind i en klasse- og gruppemæssig sammenhæng, og afsnittene viser tydeligt de sociale betingelsers betydning. De materielle rammer for alle befolkningsklassers tilværelse blev klart forbedret i perioden, og Dybdahl viser, hvorledes dette var et resultat af økonomisk vækst, offentlig indsats og de enkelte gruppers initiativer, f.eks. i forbindelse med den eksplosive vækst i sygekassernes udbredelse. Der savnes dog en pointering af, at der ved periodens slutning fortsat var, og endnu er, store forskelle i livsbetingelser og udfoldelsesmuligheder mellem klasserne.

Det er Dybdahls opfattelse, at »den nutidige kærnefamilie« udkrystalliseredes i denne periode. Han viser, hvorledes tidligere udvidede familietyper med et stort hushold gradvis indsnævres, dog med tydelige forskelle mellem land og by og delvis mellem klasserne. Selv om hans generelle tese sikkert er rigtig, savnes der en differentieret analyse af familieformerne og de enkelte familiemedlemmers stilling, ikke alene mellem klasserne, men også internt i klasserne, og navnlig en karakteristik af de mange brudte familier, opstået ved skilsmisse, dødsfald, emigration eller blot »forsvinden«. I hvert fald for Københavns vedkommende udgjorde de en betydelig del af det samlede familietal, oftest med dyb social elendighed og en hård tilværelseskamp for de enlige (kvindelige) forsørgere.³

³ Birgitte Possing: Arbejderkvinder og kvindearbejde i København ca. 1870-1906, Ålborg 1980.

Såvel inden for borgerskabet som i arbejderklassen var der flere familietyper med ganske store forskelle i livsvilkår, arbejdsituation og især kvindernes og børnenes stilling, f.eks. mellem de relativt veletablerede faglærte, håndværkerfamilierne og de ufaglærtes usikre familiesituation.⁴ De senere års mange og alsidige studier over kvindernes stilling har sat sig forbløffende ringe spor i fremstillingen. Bortset fra en enkelt side om kvindens retsstilling (s. 24-25) og nogle bemærkninger om kvindearbejde (s. 239) tages spørgsmålet overhovedet ikke op. I betragtning af, at et af værkets formål er at viderebringe de nyeste forskningsresultater, må dette siges at være en uheldig udeladelse, så meget mere som der findes udmærkede problemorienterede forskningsoversigter om emnet.⁵

Afsnittets øvrige kapitler er viet en karakteristik af nogle sociale klasser og grupper, »de borgerlige lag« og landboklasserne, med et dispositivt mærkeligt placeret kapitel om levestandard og boligforhold imellem. Disse kapitler er præget af en forvirrende og løs begrebsanvendelse ved den sociale kategorisering. Termerne »lag«, »stand«, »klasse« og »gruppe« anvendes nærmest i flæng. Inden for de borgerlige »lag« karakteriseres godsejerne som en dominerende »klasse« på linje med officererne og »embedsstanden«, mens detailhandlere, håndværkere og de nye funktionærer udgjorde dels selvstændige »stænder« og dels en samlet »middelstand«, stedvis også kaldet »småborgerskabet«, dog uden at dette begreb nærmere præciseres. Konsekvent anvendes klassebegrebet kun i forbindelse med arbejderklassen.

Hovedafsnittet er som helhed lidet beventt som en samlet analyse af klasser og grupper i perioden. Det kan ikke være et ubilligt forlangende til en socialhistorie, og det er i hvert fald i god overensstemmelse med Dybdahls eget program, at den skal præsentere en samlet kvantitativ og kvalitativ karakteristik af alle klasser. End ikke en oversigt over erhvervsfordelingen findes i værket. I betragtning af, at Dybdahl selv fremhæver periodens gradvis veludviklede statistiske analysearbejde og det sidste par årtiers glimrende bearbejdelser heraf forekommer dette at være en helt uforståelig udeladelse.⁶

⁴ Else Flarup Knudsen og Ruth Nissen: Arbejderkvinder og -familier i København i slutningen af 1800-tallet, set på baggrund af arbejderklassens disciplinering til lønarbejderlivet og konkretiseret ud fra barndomserindringer. Speciale, Århus Universitet, 1979.

⁵ Bente Rosenbeck og Tinne Vammen: Arbejderkvinder bliver synlige i: Fremad og aldrig glemme. Ti års forskning i arbejderbevægelsens historie – status og perspektiver, København 1981, s. 225-49 og Birte Broch og Lis Højgaard: Mellem arbejderbevægelse og kvindebevægelse i: Historievidenskab 1978, nr. 16, s. 8-57.

⁶ Her kan blot peges på Erling Olsen: Danmarks økonomiske historie siden 1750, København 1962; Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, Bd. I: 1720-1914, København 1972 og Steen Busck m.fl.: Klassestrukturen i Danmark 1870-1920. Den jyske Historiker 1973-74, nr. 3-4.

Inden for de borgerlige lag giver Dybdahl gode karakteristikkere af embedsmændene, de oftest oversete bestillingsmænd og officerskorpset. Han har et godt blik for disse gruppers samfundsmæssige betydning og forskydningerne heri, glimrende illustreret med en oversigt over udviklingen i den officielle rangfølge (s. 51). Den kraftige stigning i etaternes personel som social opstigningsmulighed for børn fra arbejderklassen, håndværkere og landbrugere tillægges en væsentlig rolle i den sociale differentieringsproces, således at »der blev mere glidende overgange mellem de sociale lag og dermed en gradvis nedbrydning af det gamle klassesamfund« (s. 49).

Overgangen fra den gamle købmandstype til den moderne kapitalist og industriel-merkantile foretager belyses instruktivt, og Vagn Dybdahl peger med rette på ingeniørerne som en vigtig gruppe i den nye industrielle udvikling, især fra 1890'erne. Med begrebet »den tekniske« husmand gives desuden en kort introduktion til håndværkets overlevelseskamp og udvikling efter næringsfrihedslovens ikrafttræden i 1862. De nye industrielt producerede massevarer blev opfattet som en trussel mod den gamle håndværksproduktion. Det interessante ved dansk håndværk var jo imidlertid, at det formåede at tilpasse sig den nye kapitalistiske og teknologiske udvikling og overleve som et vigtigt element i den samlede produktionsstruktur. Dybdahl diskuterer ikke dette forhold indgående, men ser det vist nærmest som et resultat af en effektiv organisering. I denne forbindelse ville en inddragelse af synspunkterne i Bjarne Hastrups vigtige arbejde om håndværkets økonomiske historie have kunnet bidrage til en fyldigere og mere alsidig argumentation. Det må undre, at værket end ikke er nævnt i litteraturfortegnelsen.⁷

Den ovenfor citerede vurdering af funktionærernes rolle skal ses i sammenhæng med forfatterens tese om middelstanden som periodens sociale og politiske omdrejningspunkt. Men den eksponerer samtidig den manglende helhedskarakteristik af datidens klassesamfund, som siges at være under nedbrydning. Det er vanskeligt at gennemskue, om Dybdahl mener, at et nyt klassesamfund var ved at blive etableret eller om den sociale struktur ved periodens slutning blot var præget af et stærkt differentieret aggregat af sociale grupper. Vanskelighederne øges, fordi afsnittet på to helt afgørende felter er utilstrækkeligt. Det gælder dels behandlingen af de agrare klasser og dels fraværet af en samlet karakteristik af arbejderklassen.

Blandt de agrare klasser analyseres godsejerne grundigst, i kapitlet om de borgerlige lag, hvilket forekommer rigtigt. Det kan vel diskuteres om

⁷ Bjarne Hastrup: *Håndværkets økonomiske historie 1879-1979*, København 1979.

de, som hævdede, havde større indflydelse i denne periode end i de foregående hundrede år. I hvert fald var den vigende i periodens sidste halvdel. Men det er rigtigt, at godsejerne fra omkring 1860 var en økonomisk, socialt og politisk meget betydningsfuld klasse, hvis indflydelse også rakte ind i byernes finansielle og industrielle ekspansion. Bortset fra dette kapitel om godsejerne afhandles hele den agrare del af Danmark på 15 sider (s. 88-103). Selv om Dybdahl finder, at det afgørende nye fandt sted i byerne, er det dog for en periode, hvor $\frac{3}{4}$ af befolkningen levede på landet, en næsten grotesk proportionsforvridning i et værk, der gør krav på at være en dækkende socialhistorisk oversigt. Desuden kan det vel anfægtes om det afgørende nye egentlig fandt sted i byerne. For det første var den agrare udvikling en afgørende forudsætning for byernes udvikling, og for det andet var den økonomiske, produktionsmæssige, organisatoriske og kulturelle omstillingsproces på landet af mindst lige så stor betydning og med langtrækkende virkninger for den senere sociale, økonomiske, politiske og ideologiske udvikling i riget.

Vagn Dybdahl er noget uklar i sin fremstilling af klasserelationerne på landet. I kapitlet om godsejerne hævdes, at spændingen mellem disse og den øvrige landbefolkning kun var ringe. Den politiske kamp mellem Højre og Venstre »var godt nok en kamp mellem godsejere og bønder; men det var som sociale grupper. Mellem de enkelte kendtes den bogstavelig talt ikke eller følte ikke« (s. 56). Problemet lå snarere i forholdet mellem gårdmænd og husmænd. På s. 93 mener forfatteren imidlertid, at »blandt landbefolkningen selv følte man imidlertid en tydelig klassesdeling . . .«, som gik mellem både godsejere (og proprietærer) og gårdejere og mellem disse og husmændene. Den sidste vurdering forekommer langt mere plausibel end den første. Derimod taler flere vidnesbyrd imod en anden af Dybdahls påstande, nemlig at landbefolkningen for store dele af den øvrige befolkning stod »som en uvidende almue« eller »en stor grå masse« (sst.). Her godtager han vist selv nogle af de borgerlige fordomme om landboerne. Men såvel i det dannede borgerskabs presse og tidsskrifter som i arbejderbevægelsens analyser fremtrådte billedet af landbefolkningen med et klart omrids af klasse- og gruppeskel, og i hvert fald fra 1880'erne var nedvurderingen af almuens som uvidende om ikke elimineret så dog stærkt på retur. Bøndernes selvstændige økonomiske, politiske og kulturelle resultater var for evidente til at et sådant syn kunne fastholdes.

Endnu omkring 1870 udgjorde gårdmænd og husmænd i følge Dybdahl et fællesskab, selv om der var økonomiske og sociale forskelle. Igen synes han at være fanget af sine ikke identificerbare kilder blandt byernes

borgerskab. Allerede i perioden før 1870 var der dybe skel mellem gårdmænd og den samlede klasse af husmænd og besiddelsesløse landarbejdere.⁸ Der er næppe tvivl om, at denne klasse hele perioden igennem var den socialt og politisk hårdest undertrykte del af den samlede arbejderklasse. Organisationsbestrebelse fra socialdemokratiets og fagbevægelsens side i forhold til landarbejderne havde kun begrænset fremgang. De øvrige klasser formåede, som vist af Dybdahl (s. 102), netop ved husmandsloven af 1899 at bidrage yderligere til forøgelse af den afhængige husmands- og landarbejderklasse. Mens gårdmændene med enkelte tilbageslag oplevede en økonomisk og politisk fremgang fra 1880'erne, må det anses for overordentlig diskutabelt, om husmændene trods den begyndende organisering i periodens slutning fik del heri. Det er nok for optimistisk at hævde, at der ved periodens slutning var sket en »revolution«, der skabte to klasser med magt, gårdejere og husmænd. Gårdejerne sad navnlig lokalt sikkert på de afgørende magtpositioner.

For at afrunde diskussionen af dette hovedafsnit er det, som nævnt, påkrævet at fremhæve endnu en afgørende mangel. En samlet analyse af arbejderklassen savnes fuldstændig. Dybdahl er åbenbart klar over problemet, idet han i indledningen medgiver at have afstået fra »en samlende skildring af arbejderne som klasse«. Som begrundelse anføres, at »enhver, der har studeret perioden vil vide, hvor umuligt det vil være, og det uanset, at arbejderklassen i mange henseender kan defineres klarest. Det var også den periode, hvor arbejderne egen klassebevidsthed var svagest« (s. 10). Det er ikke helt let at tolke disse forklaringer. Der er efterhånden mange, der både har studeret perioden og fundet det muligt at forsøge sig med en samlet skildring af arbejderklassen. I de seneste to årtier er der i hvert fald gennemført så mange delanalyser, at det ville være en oplagt opgave netop i en socialhistorie at sammenfatte disse i en helhed.

Det er i høj grad diskutabelt, om arbejderne klassebevidsthed var svagest i denne periode. Først rejser en sådan påstand spørgsmålet om, hvilken periode der sammenlignes med. Hvis det er den umiddelbart foregående, fra 1840'erne til 1870, er den forkert. Er det den følgende, navnlig omkring slutningen af 1. verdenskrig og de første år derefter, kan karakteristikken forsvares. Gælder påstanden hele den efterfølgende periode op til vore dage, er den næppe holdbar. Hvis Dybdahl i sit begreb

⁸ Hans Jensen og Georg Nørregaard: Landarbejderspørgsmålet og Landarbejderorganisationerne i Danmark fra 1864 til ca. 1900. Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900, København 1931; Fridlev Skrubbeltrang: Den danske Husmand I, København 1954, s. 145-55; Henning Grelle: Socialdemokratiet i det danske landbrugsamfund 1871-ca. 1903, København 1978, s. 24-35.

om arbejderklassen havde inkluderet den største gruppe, landarbejderne, kunne vurderingen delvis forsvares. Men da denne gruppe overhovedet ikke er omtalt i fremstillingen, er dette ikke troligt. Derfor må vi gå ud fra, at det gælder byarbejderne.

Det er selvfølgelig i denne forbindelse et problem, at begrebet klassebevidsthed ikke er defineret, og der er ingen grund til her at begive sig ud i spidsfindige tolkningsforsøg. Men det er vanskeligt at acceptere, at klassebevidstheden skulle være svagest i den periode, hvor arbejderklassen fagligt, politisk og ideologisk selvstændiggjorde sig i forhold til andre klasser, hvor den opbyggede nationalt dækkende faglige organisationer og et parti, der parlamentarisk var landets største ved periodens slutning. Alt dette blev ikke skabt i medvind, men i hårde kampe, med mange tilbageslag, nederlag og indre splid. Ved periodens slutning var der dog med bevægelsens egen lyrik »rejt en bygning«, som ikke kunne være skabt uden en gradvist udviklet, markant klassebevidsthed.

I fraværet af den samlede behandling af arbejderklassen har det været Dybdahls hensigt at give »en overvægt – spredt i fremstillingen – til fordel for arbejderklassens problemer . . . « (s. 10). Dette er dog ikke realiseret. I enkelte afsnit relateres de forskellige temaer til bl.a. arbejderklassen, som nævnt i befolkningsafsnittet, desuden i kapitlet om levestandard og boligforhold og delvis i hovedafsnittet om valg og socialgrupper og selvsagt i kapitlet om arbejdsforhold og arbejdsmarked. Den gennemgående linje er imidlertid kendetegnet ved en overvægt for middelstandens problemer og ikke for arbejderklassens. Vi har således, også med bd. 4 in mente, fået en socialhistorie, hvor den ene af det kapitalistiske samfunds hovedklasser overhovedet ikke analyseres eller ansues som et væsentligt fænomen. Dette må vist ud fra næsten ethvert standpunkt siges at have reduceret værkets værdi væsentligt, måske særlig for historisk interesserede fra andre fag og uden for de akademiske kredse.

Andet hovedafsnit om Oplysning og skoler er ligeledes stærkt præget af Dybdahls interesse for mellemstanden og de praktisk orienterede tekniske skoler og handelsskoler, som optager mere end halvdelen af afsnittets tekst med en detaljeringsgrad, der helt bryder stilen i de øvrige kapitler. Det er helt på sin plads at give disse nye praktiske ungdomsuddannelser en central placering. Der blev her på privat eller organisationers initiativ skabt nogle uddannelsesformer, der i næsten 100 år evnede at tilpasse sig den økonomisk-sociale udvikling. Den høje kvalitet af disse uddannelser på mellemlivniveau har sandsynligvis bidraget væsentligt til de produktive erhvervs ekspansion og konkurrencedygtighed i forhold til udlandet helt frem til den nuværende krise.

Det forekommer derimod mindre heldigt, at folkeskolens udvikling

bliver så stedmoderligt behandlet. I overensstemmelse med tesen om, at det vigtige skete i byerne, kunne det forventes, at Dybdahl havde behandlet de hurtigt ekspanderende byers skoleproblemer. Det sker ikke. Mere tilgiveligt er det vel, at Universitetet ikke berøres. Kirkelige forhold, de store religiøse bevægelers udvikling og delvise institutionalisering omtales overhovedet ikke, bortset fra en spids og næppe korrekt påstand om, at Indre Mission »afviste næsten enhver form for læsning« (s. 109) og dermed bidrog til at nedbryde læsefærdigheden. Bibelen, andagtsbøger, prædikensamlinger m.v. er vel også en slags læsning, og den blev i hvert fald dyrket med flid blandt de vakte. Skade at den righoldige forskning på disse felter slet ikke er taget i betragtning.

Skolens ideologi diskuteres meget kortfattet og næppe dækkende. Her savnes som flere andre steder et udblik til andre fags indsats. Netop omkring ideologi- og bevidsthedsudvikling set i forhold til klasser og institutioner har de bevidsthedshistoriske og socialisationsteoretiske fag, dansk, litteraturvidenskab, etnologi, kultursociologi og socialpsykologi tilført historien nogle dimensioner, som fagets egne udøvere ikke har været særlig egnede til at skabe.⁹ Savnet af disse tværfaglige indsigter bliver især mærkbart i det kort underafsnit om de folkeoplysende skoleformer, højskolerne, Studentersamfundets arbejderoplysning og de kommunale aftenskoler. Afsnittet er behageligt fri for lyrik, men den socialkulturelle dynamik i disse bevægelser trænger ikke igennem i den meget nøgterne redegørelse. I øvrigt nævnes Folkeuniversitetet (1898) og den socialdemokratiske bevægelses arbejderskole i København (1910) slet ikke, og i litteraturlisten leder man forgæves efter et så centralt tidsskrift som *Årbog for dansk skolehistorie*.

I hovedafsnittet om Sociale tendenser i det politiske system er Dybdahl på hjemmebane. Han kan trække på resultaterne fra disputatsen »Partier og Erhverv« og gør det ved direkte gengivelse af store partier herfra. Men det er beklageligt, at perspektivet er indskrænket til disputatsens analyse af Højre og Socialdemokratiets sociale basis, og at der ikke forsøges tilsvarende analyser af Venstre og senere Det radikale Venstre. Det er givetvis vanskeligere, men også her slår Dybdahls snævre interesse for byerne stærkt igennem. Det kan vel tillige diskuteres, om en redegørelse for »valgets teknik« hører hjemme i en socialhistorie, ligesom det virker malplaceret i uddraget fra disputatsen at få præsenteret de kildemæssige problemer, når sådanne overvejelser overhovedet ikke trækkes frem i andre afsnit.

⁹ Her kan blot nævnes det store Odense-projekt »Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880-1920«, 1976 ff. og Martin Zerlang: *Bøndernes klassekamp i Danmark*, København 1976.

I overensstemmelse med en af værkets hovedteser bliver afsnittet om Organisationernes frembrud og kamp for reguleringer dominerende i den samlede fremstilling. Samtidig er det et af de mest problematiske og et vidnesbyrd om Dybdahls diskutabile prioriteringer. Det er fortjenstfuldt, at mellemstandens kamp fremdrages, eftersom den ikke er »blevet stående i den historiske bevidsthed som de to andre gruppers« (husmændenes og arbejderne, NFC) (s. 175). Men det er trods alt ikke rimeligt ud fra en samlet vurdering af perioden i den grad at opprioritere mellemstandens organisationer og kampe, således at den optager ca. 55 sider, mens hele den øvrige klasse- og gruppeorganisering klares på 16 sider. Dertil kommer, at såvel købstadskommissionen af 1870 som næringslovs-kommissionen af 1890 omtales fyldigt, skønt der intet kom ud af deres arbejde. Derimod omtales arbejderkommissionen af 1875 overhovedet ikke. Dens arbejde var ligeså abortivt, men den behandlede problemer, som i denne sammenhæng var fuldt så væsentlige som de to andre kommissioners. Følgen af Dybdahls vægtning er, at håndværkernes og detailhandlernes organisering og politiske bestræbelser gennemgås overdetaljeret, mens de øvrige gruppers organisations- og kampudvikling behandles overfladisk og upræcist. Vi får stiftelsesår og medlemstal for stort set alle håndværkerforeninger, dog ikke for den største, Haandværkerforeningen i Kjøbenhavn (1840) og tilsvarende for detailhandlerforeningerne. Vi får fyldige personkarakteristikker af de ledende mænd i disse sammenhænge, ofte gode citater og især positivt: fremstillingen er meget oplysende om udviklingen i provinsen. Tillige giver Dybdahl her et udblik til parallelle udviklinger i udlandet, specielt i Tyskland, udblik vi beklageligvis må savne i andre afsnit. Det hele må dog siges at være på kanten af socialhistorie og i højere grad nærme sig forenings- og erhvervshistorie, hvor Dybdahl uproblematisk identificerer de enkelte medlemmers situation og problemer med foreningsledelsernes formulering af dem.

I kapitlet om Arbejdsforhold og arbejdsmarked bliver manglen på en samlet analyse af arbejderklassen helt evident. Kapitlet er kort, summarisk og upræcist. Den detailrigdom, der prægede mellemstandsafsnittet er der intet tilbage af. Hvad værre er, sammenhængen mellem sociale forhold, arbejdskampe og organisering går fuldstændig tabt. Hovedindtrykket af dette kapitel er, at det såmænd var en ganske fredelig periode, og at arbejdsgiverne stort set var på det rene med, at arbejderne skulle have højere løn og lavere arbejdstid, at børnearbejdet skulle indskrænkes, at vi skulle have ulykkesforsikring og statsligt tilskud til arbejdsløsheds-understøttelsen, idet det dog bemærkes, at ulykkesforsikringsloven af 1898 ikke er omtalt. At det i hvert fald indtil 1899 var en periode med

intens klassekamp, fremgår derimod ikke. Vi får tilfældige tal for konflikter og medlemstal i fagforeninger og arbejdsgiverforeninger. De sidste er tilmed endnu mere stedmoderligt behandlet end fagbevægelsen. De let tilgængelige oversigter over organisationernes udvikling, strejke- og lockout-intensiteten er lige så lidt som den ældre og nyere litteratur herom blevet udnyttet. Septemberforliget gengives i sit hovedindhold, mens den vigtige efterfølgende arbejdsretslige udvikling kun lige strejfses. De modsætninger, der opstod i fagbevægelsen omkring 1910 er uomtalte.

Dette peger på et andet gennemgående problem i fremstillingen som helhed. Den er med få undtagelser kun ført frem til ca. 1900. Periodens sidste tredjedel belyses kun sporadisk. Et par eksempler er berørt og de kan suppleres med andre. Hvorfor følges f.eks. diskussionen om organisationsprocenten og organisationernes udvikling til gradvis at være landsdækkende ikke frem til periodens slutning? Hvorfor omtales dannelsen af en så vigtig organisation som Industrirådet (1910) ikke i sammenhæng med de øvrige organisationer, men først i en ret perifer politisk sag? Hvorfor slutter redegørelsen for lovgivningen om børnearbejdet med ændringen i 1901, når der vedtoges en vigtig ændring i 1913?

Igen er det kun middelstandens problemer, der følges til dørs. Denne gang i en diskussion af »lukkelov og værn mod illoyal konkurrence«, der inden for hovedafsnittet om Beskyttelseslovgivningen optager 27 sider mod hele socialpolitikken 6.

Afsnittet munder ud i den konklusion, som hele fremstillingen har lagt op til, nemlig at vi stod på tærsklen til »Organisations-Danmark«, at vi nærmede os det »regulerede samfund«. Alle grupper var på vej bort fra liberalismen, liberal var man kun i andres næring. Den enkelte var ikke mere overladt til sig selv, organisationer og i stigende grad det offentlige skabte rammen for den enkeltes liv. Grundlaget var skabt for et system, hvor organisationerne søgte fælles løsninger, som derefter blev kodificeret i den statslige lovgivning. Det var forudsætningen for, at landet »så forholdsvis gnidningsløst« (s. 288) kunne gå ind under verdenskrigens reguleringssystem og på længere sigt for et socialt system, »hvor tryghed var (og er) et bærende princip« (sst.). Tesen har en del for sig. Det danske samfund blev i perioden gennemorganiseret i en grad, som næppe havde sin lige noget sted i udlandet. Men det er et spørgsmål, om ikke Vagn Dybdahl for kraftigt betoner nogle forhold, der først senere blev en realitet. Fremstillingen er i ekstrem grad fremadrettet, med vægt på det »moderne« og negliger af andre tendenser. Brydninger mellem traditioner og nye udviklingslinjer spiller således en ringe rolle i diskussionen.

Det er tidligere påpeget, at Dybdahl så at sige afvikler klassekampen uden at den har været etableret. Men det kan vel i høj grad diskuteres,

om klassekampen blev så fuldstændig elimineret, trods det forhold, at classesamarbejdet blev den dominerende politisk-socialt linje i de følgende årtier. De konfliktstrømme, der lå (ligger) under denne overflade har ikke Dybdahls bevågenhed. Tilsvarende synes han at afvikle en liberalisme, som kun begrænsede grupper har accepteret ved periodens begyndelse. Navnlig må det understreges, at Dybdahls centralt placerede mellemstand i stort set hele perioden havde et distanceret forhold til liberalismen. Arbejderne var heller ikke liberalister og næppe alle arbejdsgivere. De egentlige liberalister var godsejerne og de selvejende bønder, hvor de sidste gennem andelsbevægelsen fandt en smidig overlevelsesmekanisme, der tillod dem at være liberalister på både egne og andres vegne.

I en tidligere omtalt anmeldelse¹⁰ er det eftervist, at meget væsentlige dele af Dybdahls fremstilling er genbrug, enten direkte med ordret gengivelse fra hans tidligere værker eller i let omarbejdet form. Om dette er sket af tidnød eller fordi Dybdahl finder, at netop de temaer er altafgørende som han selv tidligere har behandlet, er ikke ganske klart. Men det forekommer at være en dårligt afbalanceret prioritering at anvende mere end en tredjedel på den mellemstand, som Dybdahl tidligere har behandlet fyldigt, på bekostning af landboernes, arbejderne, kvindernes, familiernes og børnenes sociale situation. Der var mange fattige i Danmark i denne periode, ved dens begyndelse endda mange på eller under sultegrænsen. Dem hører vi ikke noget til. En socialhistorie skal ikke være en elendighedshistorie, alle klasser og grupper bør principielt analyseres. Men en fuldstændig udeladelse af de nederste lag i befolkningen kan ikke anses for en antagelig disposition.

Vagn Dybdahl har en fin sociologisk nysgerrighed og evne til at fremstille sociale gruppers problemer. Det demonstreres tydeligt i afsnittene om mellemstanden, og det burde have været udstrakt til at gælde andre, især de mest centrale klasser og grupper. Når dette ikke er sket, skyldes det sandsynligvis, at Dybdahl ikke har gjort op med sig selv, hvilken »samfundstype« han egentlig analyserede. En bredt anlagt fremstilling kan ikke eller kun i beskedent omfang rumme teoretiske overvejelser, men det ville have givet bogen fasthed, sammenhæng og bedre proportioner, såfremt Dybdahl havde anskuet perioden ud fra nogle mere fundamentale forhåndsovervejelser over væsentlige og uvæsentlige tilstande og udviklingslinjer. Et blik på den umådeligt frodige og alsidige internationale socialhistoriske forskning med dens ofte tværfaglige samarbejde og tillige nyere dansk/nordisk forskning kunne utvivlsomt have givet fremstillingen større dybde og klarere perspektiver.

¹⁰ Se Erik Strange Petersens grundige analyse af dette bind i det i note 1 nævnte værk, s. 114-28.

Med Vagn Dybdahls bind af socialhistorien har vi fået en stedvis levende fortalt fremstilling. Den er i nogle afsnit krydret med gode citater og illustrerende eksempler, med glimrende men for få illustrationer. Provinsen placeres med berettiget stor vægt i helheden. Inden for den frihed, som har været tilstået de enkelte forfattere til det samlede værk, har Dybdahl præsenteret sin version af socialhistorie med de skæve prioriteringer, det har medført. I sine bestræbelser for at placere mellemstanden centralt har Dybdahl tegnet et helhedsbillede, som næppe mange vil acceptere som dækkende for perioden. Værket kan hermed knap siges at opfylde hensigten om at fungere som *det* socialhistoriske referenceværk for det brede læsende publikum, historikere og kolleger fra andre fag med behov for at inddrage socialhistorien i deres forskning.¹¹

Registerbindet til det samlede værk er udarbejdet af Annegrete Dybdahl. Det rummer udover person-, stednavne- og sagregister tillige fortegnelser over billeder, diagrammer, kort og tabeller. Alle registre og fortegnelser er klart og logisk opstillede og lette at arbejde med. I sagregistret er enkelte emner samlet i en større gruppe, men uden at anvendeligheden og gennemskueligheden er gået tabt. I stednavneregistret er der foretaget en meget nyttig identifikation af lokaliteter og gårde ved angivelse af både kommune og amt efter den nuværende inddeling, ligesom der for de større byers vedkommende er sket en opdeling efter kvarterer, gader og institutioner. Et enkelt hjertesuk: der savnes konsekvens og fuldstændighed ved kildeangivelsen for billeder, tegninger m.v. Det er vanskeligt og tidskrævende, men overordentlig nyttigt ved anvendelsen af bindene i undervisningen.

Niels Finn Christiansen

¹¹ Bindet afsluttes med en 17 siders gennemgang af forskning, kilder og litteratur. Det er ovenfor anført, at en række centrale værker ikke er inddraget i fremstillingen og ikke findes i litteraturoversigten. I stedet henvises til gode forskningsoversigter. Det svækker bibliografiens umiddelbare anvendelighed, at brugeren henvises til denne indirekte vej til litteraturen. Kommentarerne til de enkelte værker er desuden ofte tomme og lidet vejledende, navnlig for de i fremstillingen sparsomt behandlede grupper, landboere og arbejdere. Ligeledes savnes en oversigt over de vigtigste tidsskrifter. For kildernes vedkommende virker det ganske tilfældigt, hvad der er medtaget.